

Верховний
Суд

Проблеми подолання судового імунітету держави-агресора

Віталій Уркевич
секретар Великої Палати Верховного Суду,
доктор юридичних наук, професор

11 квітня 2025 року

СУДОВИЙ ІМУНІТЕТ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

Судовий імунітет держави

Термін «імунітет» у перекладі з латинської мови означає звільнення від чогось.

Імунітет держави у широкому застосуванні – це принцип, згідно з яким до держави або її органів не може бути заявлений позов в іноземному суді без її згоди. Будь-яка держава, як суверен, не може бути підпорядкована судовій юрисдикції іншого суверена (іншої держави) окрім випадків, коли держава з власної волі погодилась підпорядкувати себе юрисдикції іноземних судів.

У міжнародному праві цей принцип сформульований як «*par in parem non habet imperium*» - рівний над рівним не має влади і знаходить своє відображення у Віденській конвенції про представництво держав і їх відносини з міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 року, Віденській конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 року, Віденській конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 року, Конвенції про спеціальні місії від 08 грудня 1969 року.

Різновиди імунітету держави

Види (теорії) розуміння імунітету держави:

- абсолютний імунітет – пред'явлення позову до іноземної держави, забезпечення позову і звернення стягнення на майно іноземної держави може бути допущено **виключно за згодою цієї держави**;
- функціональний (обмежений) імунітет – втрата судового імунітету державою у випадках, коли вона є стороною правовідносин, як приватна особа (здебільшого це договірні правовідносини зовнішньоекономічної діяльності (*acta iure gestionis*)). Однак у випадках діяльності держави як суверена зберігається абсолютний імунітет (*acta iure imperii*).

Якщо порушення прав людини є злочинами проти людства та воєнними злочинами, вони є порушенням *jus cogens*.

Норми *jus cogens* переважають над будь-якою іншою нормою, чи то звичаєвою, чи то загальноприйнятою, а звідси вони також переважають над принципом суверенного імунітету.

Міжнародно-правові норми про юрисдикційний імунітет держави (I)

Основні міжнародно-правові документи щодо юрисдикційного імунітету держав:

- Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийнята резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї 02 грудня 2004 року;
- Європейська конвенція про імунітет держав, прийнята Радою Європи 16 травня 1972 року.

Ці Конвенції втілюють концепцію обмеженого імунітету держави, визначають, в якій формі є можливою відмова держави від імунітету («явно виражена відмова від імунітету» на підставі укладеного міжнародного договору чи контракту, або «відмова від імунітету, яка передбачається», коли іноземна держава вступає у судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), а також закріплюють перелік категорій справ, у яких держава не користується імунітетом у суді іншої держави-учасниці.

Міжнародно-правові норми про юрисдикційний імунітет держави (II)

Як Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (стаття 11), так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (стаття 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду. Ці Конвенції відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі. Україна не є учасницею жодної із цих Конвенцій, вони застосовуються судами України як кодифікований звід звичаєвих норм міжнародного права.

Підстави обмеження юрисдикційного імунітету держави

Стаття 12 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року є підставою для обмеження судового імунітету іноземної держави внаслідок завдання фізичної шкоди особі або збитків майну, так званий «деліктний виняток» («tort exception»). Незастосування судом юрисдикційного імунітету іноземної держави щодо невиплати відшкодування за серйозні порушення прав людини під час збройного конфлікту, допущені відповідальною державою, особливо за відсутності інших засобів відшкодування збитків, не є порушенням суверенних прав іншої держави (Окрема думка Судді Юсуфа до рішення Міжнародного Суду ООН (ICJ) у справі *Jurisdictional Immunities of the State* (ФРН проти Італії) від 03 лютого 2012 року, § 50). Навпаки, це сприяє кристалізації винятку з судового імунітету держав, заснованого на принципах, які покладені в основу прав людини і гуманітарного права, включаючи право на ефективний спосіб захисту порушеного права.

Правові висновки Міжнародного суду ООН (І)

Наприкінці 2008 року (після зобов'язання Німеччини Касаційним судом Італії сплатити близько мільйона євро родинам 9 людей, яких нацисти вбили у містечку в Тоскані у 1944 році) Німеччина звернулася до Міжнародного суду ООН з позовом проти Італії, стверджуючи, що з 2004 року італійські суди неодноразово ігнорували юрисдикційний імунітет Німеччини як суверенної держави, порушуючи при цьому норми міжнародного права.

Міжнародний суд ООН визнав, що обговорювані факти грубих порушень прав людини становили серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права, але водночас навів такий висновок: відповідно до звичаєвого міжнародного права в його теперішньому форматі держава не позбавлена імунітету через той факт, що її звинувачують у серйозних порушеннях норм міжнародного права щодо захисту прав людини або міжнародного права щодо врегулювання збройних конфліктів (Case on Jurisdictional Immunities of the State, 2012).

Правові висновки Міжнародного суду ООН (II)

Міжнародний суд ООН також навів власні міркування щодо зв'язку між *jus cogens* і правилом державного імунітету: норми права збройних конфліктів, які забороняють вбивство цивільних осіб на окупованій території, депортації цивільного населення та військовополонених для їх примушування до рабської праці, є правилами *jus cogens*. Правила імунітету держави мають процесуальний характер і обмежуються визначенням того, чи можуть суди однієї держави здійснювати юрисдикцію щодо іншої держави. Вони не стосуються питання, чи була поведінка, щодо якої порушено провадження, законною чи незаконною.

Міжнародний суд ООН дійшов такого загального висновку: принцип юрисдикційного імунітету держави залишається чинним і не може зазнавати жодних виключень щодо прав людини.

Правові висновки Міжнародного суду ООН (III)

Зараз на розгляді Міжнародного суду ООН перебуває наступне звернення 2022 року Німеччини проти Італії, адже суди останньої продовжують розглядати позови осіб, постраждалих від воєнних злочинів нацистів, про сплату Німеччиною компенсацій.

Після винесення Міжнародним судом ООН рішення 2012 року в Італії подали ще 25 позовів з вимогою компенсацій, і в багатьох випадках італійські суди постановили, що Німеччина має їх платити. Навіть вчинялися спроби арешту нерухомого майна в Римі, що перебуває у власності Німеччини, з метою виконання рішення італійських судів.

ЄСПЛ щодо юрисдикційного імунітету держави (І)

У рішенні від 14 березня 2013 року у справі «Олейніков проти Росії» ЄСПЛ вказав, що положення Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року застосовуються «відповідно до звичаєвого міжнародного права, навіть якщо ця держава не ратифікувала її», і Суд повинен брати до уваги цей факт, вирішуючи питання про те, чи було дотримано право на доступ до суду у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

Якщо держава (через спеціально уповноважені органи) бере участь в майновому обороті або в комерційній діяльності, то вона розглядається як іноземна приватна особа і її державна власність не користується імунітетом. Обіг такого майна регулюється нормами міжнародного приватного права та законодавством країни, де знаходиться майно, при цьому іноземна держава по відношенню до країни місцезнаходження майна виступає на рівних правах з іншими учасниками цих відносин – з іноземними юридичними та фізичними особами.

ЄСПЛ щодо юрисдикційного імунітету держави (II)

У рішенні від 23 березня 2010 року у справі «Цудак проти Литви» (Cudak v. Lithuania) ЄСПЛ зазначив, що надання імунітету певній державі в рамках цивільної процедури має законною метою дотримання міжнародного права, аби сприяти ввічливим і добрим відносинам між державами шляхом виявлення поваги до суверенітету іншої держави. Питання, яке постало в рамках цієї справи, полягало в тому, чи спірне обмеження права заявниці на доступ до правосуддя було пропорційним переслідуній меті.

ЄСПЛ також визнав існування звичаєвих норм у питаннях державного імунітету, переважання в міжнародній практиці теорії обмеженого імунітету держави, але наголосив на тому, що обмеження має переслідувати законну мету та бути пропорційним такій меті.

ЄСПЛ щодо юрисдикційного імунітету держави (III)

ЄСПЛ у справі «Ал-Адсані проти Сполученого Королівства» (Al-Adsani v. the United Kingdom, 2001) зазначив, що заборона катувань є частиною *jus cogens*. Водночас надавши юрисдикційний імунітет Кувейту, британські суди не порушили пункт 1 статті 6 Конвенції. Юрисдикційний імунітет вважається обмеженням права на доступ до суду, що переслідує законну мету (сприяння прихильності та добрим відносинам між державами), і таке обмеження не може розглядатися як непропорційне, оскільки воно відображає загальновизнану норму міжнародного публічного права.

Надалі аналогічна позиція була викладена у справі *Grosz v. France* (2009), а у справі *Jones and Others v. the United Kingdom* (2014) ЄСПЛ зазначив про відсутність необхідності перегляду такого підходу та наголосив, що нещодавно прийняте рішення Міжнародного суду ООН у справі «Німеччина проти Італії», яке має вважатися авторитетним щодо змісту звичаєвих міжнародних прав, – чітко встановлює, що до лютого 2012 року жодного винятку *jus cogens* із державного імунітету ще не викристалізувалося.

Національне законодавство щодо судового імунітету

Законодавство України передбачає, що іноземна держава може бути залучена як відповідач у цивільному процесі, що відбувається в Україні, виключно за згоди її компетентних органів.

Частиною 1 статті 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлено, що пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України.

ОБМЕЖЕННЯ СУДОВОГО ІМУНІТЕТУ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА

Закон України «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.

Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (стаття 11), Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (стаття 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду.

Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19

Після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено рф, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії рф, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни.

Верховний Суд виходить із того, що названа країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, навпаки віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується у такій категорії справ своїм судовим імунітетом.

Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19

Підтримання юрисдикційного імунітету рф позбавить позивача ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним з положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Загальновідомо, що рф відкидає визнання будь-якої відповідальності за свою протиправну військову діяльність в Україні, включаючи не тільки повномасштабну збройну агресію, але і будь-яку участь своїх збройних сил у військових діях в Донецькій та Луганській областях з 2014 року.

Не існує жодної розумної підстави припустити, що порушене право позивача, за захистом якого він звернувся до українського суду, могло би бути захищене шляхом подання позову до суду, в якому би рф не користувалася судовим імунітетом, тобто до суду рф.

Звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права, позбавлення якого означало би позбавлення такого права взагалі, тобто заперечувало б саму сутність такого права.

Постанова КЦС ВС від 18.05.2022 у справі № 428/11673/19

У міжнародному приватному праві під імунітетом розуміють непідлеглість однієї держави законодавству та юрисдикції іншої. Імунітет ґрунтується на суверенітеті держав, їх рівності та означає, що жодна з них не може здійснювати свою владу над іншою державою, її органами, майном. Це принцип вилучення держави та її органів з під юрисдикції іншої держави. Судовий імунітет полягає в непідсудності держави без її згоди судам іншої держави.

Бути учасником справи у судах іншої держави кожна суверенна держава може тільки з її явно вираженої або мовчазної згоди, висловленої через уповноважених на це осіб.

Враховуючи, що Конвенція 2004 року поки не набула чинності, а також те, що Україна та російська федерація не є членами Європейської конвенції про імунітет держав 1972 року, їх норми враховуються Верховним Судом як відображення норм звичаєвого міжнародного права в цій сфері.

Постанова КГС ВС від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20

Зміст п. 3 ст. 9 Угоди між Кабінетом Міністрів України і урядом російської федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року, в якому вказано, що «арбітражне рішення буде остаточним і обов'язковим для обох сторін спору. Кожна з Договірних Сторін зобов'язується привести таке рішення до виконання у відповідності зі своїм законодавством» свідчить, що держави учасниці відмовилися й від імунітету на виконання арбітражних рішень.

Позивач наділений функціями представництва інтересів рф в судах (ст. 21 Закону про Державну корпорацію розвитку «ВЕБ.РФ»). Положення ч. 1 ст. 79 Закону «Про міжнародне приватне право» встановлюють судовий імунітет у разі, якщо іноземна держава виступає у справі у статусі відповідача, третьої особи, якщо на її майно на території України накладено арешт, або щодо такого майна вживаються заходи забезпечення позову.

ДКР «ВЕБ.РФ» у справі, що переглядається, є позивачем, тобто добровільно звернулася з позовом до українського суду про захист прав та/або законних інтересів. Таке звернення означає добровільну відмову від судового імунітету у цій справі.

Постанова КГС ВС від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20

Позивач є державною корпорацією, створеною російською федерацією. Головною метою існування ДКР «ВЕБ.РФ» є сталий соціально-економічний розвиток рф. При цьому підприємницька діяльність є додатковим видом діяльності і здійснюється лише для досягнення основної мети.

З відповідних положень Закону про ДКР «ВЕБ.РФ» вбачається, що уряд рф фактично розглядає ДКР «ВЕБ.РФ» як підпорядкований уряду орган, а не самостійну юридичну особу, яка на власний розсуд і ризик займається підприємницькою діяльністю, тому зазначене та здійснення урядом рф контролю за діяльністю ДКР «ВЕБ.РФ» мало наслідком утворення відносин агенту та принципала. Майно рф і ДКР «ВЕБ.РФ» змішується настільки, що відпадають підстави вважати таке майном юридичної особи, а не російської федерації.

ДКР «ВЕБ.РФ» є по суті органом рф, оскільки виконує цілі, функції та завдання, притаманні державним органам, знаходиться під щільним контролем російської федерації настільки, що є її alter ego («другим я»), і майном якого держава розпоряджається як своїм.

Судами попередніх інстанцій був зроблений в цілому правильний висновок (хоча з дещо відмінним мотивуванням) про те, що на майно ДКР «ВЕБ.РФ», яке знаходиться на території України, може бути звернено стягнення за боргами російської федерації.

Постанова КГС ВС від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20

Питання подолання судового імунітету рф викладено також в інших постановах Верховного Суду:

Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19

Постанова КЦС ВС від 18.05.2022 у справі № 760/17232/20-ц

Постанова КЦС ВС від 08.06.2022 у справі № 490/9551/19

Постанова КЦС ВС від 22.06.2022 у справі № 311/498/20

Постанова КЦС ВС від 12.10.2022 у справі № 463/14365/21

Постанова КЦС ВС від 14.08.2024 у справі № 755/5192/22

Постанова КЦС ВС від 10.02.2025 у справі № 524/1252/23

Постанова КЦС ВС від 05.03.2025 у справі № 947/16221/24

Постанова КГС ВС від 30.03.2023 у справі № 910/13/21

Постанова КГС ВС від 06.11.2023 у справі № 910/5699/23

Постанова КГС ВС від 20.11.2024 у справі № 905/17/24

Верховний
Суд

Скористайся сучасними правничими ресурсами

База правових позицій Верховного Суду

Інтелектуальна система пошуку правових висновків, яка поєднує унікальне контентне наповнення та новітні технології добору релевантної практики ВС та ЄСПЛ, зокрема з використанням можливостей штучного інтелекту.

Supreme LAB

Інноваційний ресурс, який надає зручний доступ до інформації про справи, що розглянуті палатами, об'єднаними палатами та Великою Палатою ВС або перебувають у них на розгляді, а також зразкові справи.

Огляди та дайджести судової практики

Тематичні та періодичні аналітично-правові збірники з актуальною судовою практикою ВС, ЄСПЛ, Суду Справедливості ЄС.

Supreme Observer

Портал сучасного права, що акумулює контент на юридичну тематику: новини щодо ухвалених Верховним Судом рішень, дайджести й огляди судової практики, науково-практичні й аналітичні статті, презентації суддів, ексклюзивні інтерв'ю тощо.

Facebook

На офіційній Facebook-сторінці Верховного Суду публікується інформація про діяльність Суду, зміст ухвалених судових рішень, актуальні тенденції в судовій практиці, анонси заходів, що проводяться у ВС тощо.

Telegram i WhatsApp

Канали Верховного Суду в месенджерах є інформаційною платформою, на якій розміщуються важливі правові висновки у вигляді ілюстрованих кейсів, а також огляди та дайджести судової практики.

Instagram

Instagram-сторінка Верховного Суду є майданчиком для комунікації з майбутніми юристами й усіма, хто цікавиться розвитком сучасного права, його історією та перспективами, стежить за правовими новинками і проектами, у яких беруть участь судді та працівники ВС: просвітницькі заходи, благодійні ініціативи тощо.

Перспективи розвитку законодавства щодо судового імунітету

Проект закону від 07.03.2025 № 7520-д «Про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна» визначає межі юрисдикційного імунітету іноземних держав та їх майна на території України, передбачає подолання обмежень, встановлених ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» та позбавлення будь-якої держави-агресора права посилатись на судовий імунітет.

Законопроект визначає, що іноземна держава не користується судовим імунітетом та суд може розглядати справи щодо іноземної держави у справах щодо відшкодування шкоди, завданої життю та здоров'ю, моральної та майнової шкоди, завданої в результаті збройної агресії якщо така збройна агресія була визнана, як такою у будь-який час Радою Безпеки ООН, або Генеральною Асамблею ООН або іншим уповноваженим органом ООН та Верховною Радою України.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!